

ÍRÓGÉP HELYETT VARRÓGÉP

Levan Berdzenisvili: Szent sötétség. A Gulag utolsó napjai

„Letartóztatásunk nem a szokványos keretek közt zajlott. Mi nem a szörnyű harmincas években, nem a háború idején, nem a másként gondolkodók mozgalmának hajnalán, nem a brezsnyevi pangás korszakában, hanem a szovjet demokrácia, a glasznosztj és a peresztrojka korszakában ültünk” (48.) – írja Levan Berdzenisvili, a *Szent sötétség. A Gulag utolsó napjai* szerzője memoárjában. E mondataival egyértelműen kijelöli műve helyét abban a sorban, amelyet a szovjet-orosz írók a személyesen átélt „börtönrendszerükről” megalkottak. Ha a 19. századig nem is nyúl vissza, amikor Dosztojevszkij a *Feljegyzések a holtak házából* című dokumentarista regényében jellemzi a saját és rabtársai szibériai fogva tartásának körülményeit, a 20. századi elődök műveire, Alekszandr Szolzsenyicin *A Gulag szigetvilágára*, valamint Varlam Salamov *Kolimai elbeszélések*¹ című novelláskötetére mindenképp utal. Mégpedig úgy, hogy rögtön sejteti: az olvasó nem várhat tőle az elődei alkotta művekhez hasonló beszámolót a lágerlét borzalmairól, mert a nyíltság és az átalakítás korszakában (a glasznosztj és a peresztrojka magyar megfelelői ezek) a Gulag már teljesen mást jelentett.

Hangsúlyozom: mást, azaz se nem jobbat, se nem rosszabbat, hiszen, ahogyan a Szolzsenyicin és Salamov élményeivel kapcsolatban végig korrekt, azokat tiszteletben tartó szerző megjegyzi, hiába mondták neki nála tapasztaltabb emberek, hogy „ilyen időben ülni a legelviselhetetlenebb” (48.), mivel más időben nem ült, ilyesfajta értékítéletet, úgy érzi, nincs joga belevinni a mondandójába.

A kötetben vázolt időszak, a Gulag nyolcvanas évekre jellemző másságát a rendszer már mindenki számára érzékelhető repedései és az ezekből következő – az elnevezésében, a „szovjet demokráciában” is benne rejlő – ellentmondásai jelentették: „Egyik nap a televízióban a szokásos szovjet információs halandzsát adták le, a következő napon ugyanabban a televízióban Ronald Reagan kívánt nekünk boldog új évet” (48.). Az ilyesfajta ellentmondások nem maradtak meg a Gulag határain kívül, hanem épp az oda bebörtönzöttek alapos tájékozottsága és a rendszer információáramlásának kihagyásai miatt beszivárogtak a zóna falain belülre is. A rendszer gyengülését ugyanis leginkább azok a szovjetellenes agitáció és propaganda vádjával letartóztatott „másként gondolkodók” érzékelték, akik ekkor már – megint csak ellentétben Szolzsenyicin és Salamov börtönélményeivel – külön „kasztot” alkottak a lágeren belül, s

¹ Varlam Salamov életművének legfontosabb elbeszéléseit magyarul egy szűkebb, 1989-es válogatás után 2006-ban nem *Kolimai elbeszélések*, hanem *Szentencia* címen adta ki az Európa Kiadó.

Fordította Bazsó Márton
Európa Kiadó
Budapest, 2019
273 oldal, 3999 Ft

nem kellett a köztörvényes bűnözőkkel, azaz tolvajokkal, rablókkal, gyilkosokkal egy légtérben raboskodniuk. Ezek a „másként gondolkodók” pedig – közjük tartozott az illegális Grúz Demokrata Párt megalapítása miatt bebörtönzött szerző, valamint az a tizenöt rabtársa is, akiket a könyvében bemutat – az elkülönítettségükből adódó „kiváltságos” helyzetük miatt is tisztában voltak vele: amíg a neves íróelődök idején a Gulag lakói az életben maradásért küzdöttek, s céljuk, ha szörnyű állapotukban még lehetett egyáltalán, a humánus valamiféle megőrzése volt. Azt, hogy a kiéheztetésük és a nehéz fizikai munkától sanyargatott testük miatt ne váljanak egymás ellen forduló „agresszív vadállatokká”,² a glasznoszty és a peresztrojka jóval barátságosabb légere a humánus számára már egészen más „perspektívákat” rejtettek. A túlélésre az ekkoriban raboskodóknak már nem fizikai, hanem szellemi értelemben kellett „játszaniuk”. A szellemi értelemben vett túlélés sajátos eszköze pedig a Berdzenisvilivel együtt raboskodó „másként gondolkodók” számára a humor volt. Berdzenisvili kor- és sorstársai számára – érződik végig a kötet hangvételén – a még fennálló, de már csak „pislákoló” szovjet rendszer kifigurázása, s benne önmaguk ironikus színben feltüntetése volt az egyetlen, amivel kibírták a rájuk kiszabott büntetést, illetve annak előre kijelölt időtartamát.³

A kétfajta, egymástól merőben eltérő túlélési szint és eszköz, a materiális és szellemi táplálék „megszerzése” okozta a börtönhierarchiában megfigyelhető különbségeket is a 20. század első kétharmada, valamint a nyolcvanas évekbeli Gulagon tartózkodás között. Amíg Szolzsenyicin és Salamov elbeszéléseiből tudható, hogy az életmentő kenyér miatt a láger „arisztokratáit” egyértelműen a vezetéshez közel álló, velejükhöz korrupt, mert a hatalom képviselőivel összejátszó szakácsok jelentették, addig Berdzenisviliék idejében, éppen azért, mert az ő esetükben már nem az élelem megszerzése volt a fő motiváció a túléléshez, hanem a „szellemi táplálék” megléte és mozgósítása, az arisztokráciát egyértelműen ők, a másként gondolkodó értelmiséghez tartozók képviselték. Volt, aki a származásával is, például az a Gelij Donszkoj, aki „a kulikovói csata hősének, Mamaj legyőzőjének, Dmitrij Donszkojnak az egyenes ági leszármazottja volt” (110.), de legtöbbször szellemi nívójukkal. A Berdzenisvili memoárja felidézte a börtöntársak között találunk matematikust (Vagyim Anatoljevics Jankov), tanárt (Jurij Badzjo), filológust (a szerző mellett ez volt „civilben” Rafael Antonovics Papajan is), hadmérnököt (Fred Filippovics Anagyenko), pszichiátert, illetve pszichológust (Borisz Manyilovics) és könyvtárrészleg-vezetőt (Mihail Poljakov). Őket azonban paradox módon csak addig nem ismerték el „arisztokratának”, amíg be nem kerültek a glasznoszty és a peresztrojka légereibe. Kint, a börtönbe záratásuk előtt végzettségük ellenére a rendszer ellenségeiként sokan kényszerültek közülük kétkezi munkát végezni, miközben szellemiükben, ha titokban is, de tovább bomlasztották a „szovjet demokráciát”. Manyilovics, miután

² Varlam Salamov az egyik legmegdöbbentőbb, *Hideg ellátmányon* című elbeszélésében minderről így fogalmaz: „Minden emberi érzés – a szeretet, a barátság, az irigység, az együttérzés, a könyörületesség, a dicsvágy, a becsületesség – mind eltávozott belőlünk, a hússal együtt, amely a hossz- szas éhezés során lefoszlott a testünkről. Abban a semmicske izomrétegben, ami még a csontjainkon megmaradt, s ami még lehetővé tette, hogy együnk, mozogjunk és lélegezzünk, sőt, rönköt fűrészeljünk, követ és homokot lapátoljunk a talicskába, aztán végigtoljuk a talicskát a fejtés végeérhetetlen deszkapallóján, ebben az izomrétegben nem maradt más, csak a legtartósabb emberi érzés: a harag”. In: Varlam Salamov: *Szentencia*. Fordította Soproni András. Európa Kiadó, Budapest, 2006, 78–79.

³ A kiszabott büntetések időtartama – köztük a leghosszabb és legsúlyosabb, az úgynevezett hét+öt, azaz a hét év munkatábor plusz öt év száműzetés – önmagában rámutatott arra, hogy a fennálló problémák ellenére ezt a rendszert mégis mennyire öröknek és leválthatatlannak képzelték: amikor valakit, például a memoárkötet egyik fejezetében szereplő Fred Filippovics Anagyenkót 1982-ben erre az összesen tizenkét évre ítélték, a hatóságok továbbra is úgy tettek, mintha a kommunista éra tényleg soha nem érte véget, s 1994-ben, amikor 1982-höz képest ez a tizenkét év letelik, még mindig vígan élné mindennapjait.

kegyvesztett lett, villanyszerelőként dolgozott, Anagyenko, miután a '68-as prágai tavasz miatt kiábrándult a kommunista eszmékből, s kilépett a pártból, a kijevi metró, majd a papírgyár munkása volt tizenkét éven át, amíg le nem tartóztatták, Badzjo pedig, miután eltiltották a tanári katedrától, rakodómunkát vállalt egy pékségben. A kétkezi munkában jártas másként gondolkodóknak így az a fizikai tevékenység, amit a lágerben kiszabtak rájuk, varrásról nem okozott gondot, másfelől a nem túl megerőltető feladat, az egyujjas kesztyűk varrása lehetővé tette számukra, hogy a szellemük továbbra is szabadon szárnyalhasson.⁴ Még akkor is, ha „írógép helyett varrógép mellett kellett tölteniük napokat és éveket” (253.). Ezeknek a másként gondolkodóknak önmagában ez a napi szintű ténykedés is humorforrásul szolgált, éppen azért, mert a már letűnt sztahanovista elveket követelték tőlük a normalizálás érdekében. Az egyujjas kesztyűkből napi kilencvenkét párat kellett megvarniuk, s a helyzet faramuciságát – hogy tudniillik épp kilencvenkettőt, s nem kilencvenet vagy százat kellett teljesíteniük – azzal tetézték, hogy kínosan ügyeltek arra, kilencvenhárom adjanak le, azaz egytől egyig „túlterjeszték a normát”.

A felügyelők bosszantására irányuló humoros magatartás és az ehhez hasonló apró-cseprő „csínytevések” adtak erőt a börtöntársaknak a rendszert a láger falain belülről bomlasztó komolyabb csatározásokhoz is. Erre kiváló példa annak a Poljakovnak az esete, aki ebben a repedező rendszerben a parancsnoka, Salin előtt nemhogy nem volt hajlandó meghunyászkodni, de személyes példáján keresztül a rendszer egyik anomáliájára rámutatva a Gulag mint intézmény fenntartásának okafogyottságára is rávilágított. A szentpétervári Szaltikov-Scsedrin Könyvtár műszaki osztályának vezetőjeként sok éven át sokszorosította az osztály másológépén a szovjetellenes irodalmat. Abban a korban, amikor egyetlen röpcédula is elegendő volt ahhoz, hogy szovjetellenes agitáció és propaganda vádjával börtönbe kerüljön az ember, ő körülbelül kétezer könyvet másolt le és terjesztett Szovjetunió-szerte, többek között Szolzsenyicin, Platonov és Salamov műveit. Ám egy idő után a peresztrojka és a glasznosztj folyóirataiban publikálni kezdték ezt a nemrég még tiltott irodalmat. „A *Znamja* folyóirat közölte Mihail Bulgakov *Kutyaszívét*, a *Novij Mir* Andrej Platonov *Munkagödörjét*, a *Néva* folyóirat pedig Anna Ahmatova *Rekviemjét*.” (118.) Misa Poljakov ezekkel a publikációkkal felfegyverkezve ment oda a zóna parancsnokához, Salin őrnagyhoz, s feltette az őrnagyot és az általa (is) fenntartott rendszert megsemmisítő kérdését: „Ezeknek a műveknek az önzetlen sokszorosításáért és terjesztéséért engem öt év szigorított munkatáborra és három év száműzetésre ítélték, most pedig a szovjet kormány milliós példányszámban adja ki ezeket a könyveket (és csinál belőlük nagy pénzeket). Akkor most miért is ülünk mi?” (118.) Salin minderre csak ennyit tudott felelni: „Menj innen, Poljakov, nélküled is majd megszakad a szívem, már félek kezembe venni a *Pravdát* és az *Izvesztijját*, hátha azokban is valami szovjetellenest nyomtattak ki. Ami a te táborbéli tartózkodásodat illeti, én nem tudok neked segíteni semmivel – ha akarod, odaadom az *Ogonyok* friss számát, benne Polikarpov cikkével Fjodor Raszkolnyikovról és Raszkolnyikov Sztálinnak írt nyílt levelével, igazi bomba, még a múlt évben is hét plusz öt évvel járt volna, most meg minden nagy folyóiratban közlik.” (118.)

De nem egyedül Poljakov nyerte meg ily módon – a parancsnok kész tények elé állításával – a rendszer ellen folytatott háborújuk egyik csatáját. Kollektíve is győzedelmeskedtek, amikor a grúz „kontingens”, benne a szerző öccse, Dato kezdeményezésére kiharcolták, hogy a hosszú éveken át a családtagjaik számára kizárólag orosz nyelven megírható leveleiket a szovjet foglyok az anyanyelvükön – tehát ukránul, grúzul, örményül stb. – írassák meg. Ezt a csatát Ganyicsenko asszonnyal mint a láger cenzorával kellett megvív-

⁴ A rendszer gyengülésének egyik legnyilvánvalóbb jele, hogy a Szolzsenyicin és Salamov által leírt nehéz fizikai munkákhoz, a bányák mélyén történő elviselhetetlen megterheléshez vagy épp a farönkök fűrészeléséhez, majd máglyára cipeléséhez képest a varrás mennyire könnyű tevékenység volt a Gulagon tartózkodók számára.

niuk, s nemcsak hogy sikerrel jártak, de a cenzor asszony cselekedeteinek kifigurázásán keresztül a rendszert is nevetségessé tették. Ehhez két, számukra kapóra jövő, nagyon is emberi tényezőre volt szükségük: egyfelől „Doktor Borisz Iszaakovics Manyilovics, a zóna fő freudista-jungista-adlerista-frommista pszichiátora és pszichológusa” (59.) ismereteire, aki azt, hogy a cenzor kéjes élvezettel hajította vissza a nem oroszul írt leveleket, a következő mélylélektani elmélettel magyarázta: „a gonosz cenzor valójában jó ember, aki, amikor a hozzátartozójának írt levelét visszaadja a fogolynak, akkor orgazmusához közeli impulzusokat kap – azaz szereti a foglyot” (59–60.). Másfelől – ezzel az elmélettel szoros összefüggésben – az egyik, a grúz nyelvű levélírást harcoló elítélt, Zaharij Laskarasvili Ganyicsenko asszony iránt érzett „szerelmére”, amin jól szórakoztak a börtönbe zárt társak, mondván, hogy „a szerelem felülkerekedett az osztálygyűlöleten” (63.).

A rendszert bomlasztó kis csatáik megvívását a Berdzenisvili kötetének fejezeteit, a tizenöt életrajzt is egységes egészzé tevő, a börtönben kialakított „állam az államban” tette számukra lehetővé. Ezek a szovjetellenes agitáció és propaganda vádjával bebörtönzött foglyok ugyanis – sokuk klasszikus műveltségének is köszönhetően – a demokrácia bölcsőjéhez, Athénhoz és az ottani bölcsekhez visszanyúlva, alakjukat felidézve létrehozták a maguk többpártrendszeren alapuló demokráciáját a „szovjet demokrácia” lágerén belül. Mivel többféle nemzetiségből tevődtek össze, minden nemzet megalakította a maga pártját vagy szövetségét, és képviselőik a „norma” (túl)teljesítése után minden este szókratészi dialógusokat folytattak a demokrácia leginkább üdvöztető, a börtönélet és a szovjet rendszer után valóban létrehozandó formájáról.⁵ Ezekből a dialógusokból egyfelől megint csak nem hiányozhatott a humor, másfelől a komolyság és a felkészültség sem, mégpedig azért, mert ott volt köztük a maga érveivel az a „bajszos sztálinista” (200.), Alekszej Boriszovics Razlackij is, aki szélsőbalos gondolkodóként minden sztálini ideológiától „elhajlót” képes lett volna megölni. (S ez, Razlackij életrajzának ismeretében, csak félig-meddig volt vicces.) Ám erre Razlackijnak szerencsére már azért sem volt lehetősége, mert a szovjet rendszer és vele a Szovjetunió jóval a kiszabott büntetések határidejének lejárta előtt feloszlott. De hogy mit kezdtek, kezdhettek-e bármit ezek az „arisztokrata” foglyok a rájuk szakadt szabadságukkal és a már kész demokrácia-konceptiójukkal, nos, a bajtársaik sorsát híven követő Berdzenisvili erről is tájékoztatja az olvasót. „Imigyen szólva” minden egyes életrajza végén, végigkövetve minden egyes hőse teljes életútját, paradox módon a börtönben tervezett, olyannyira vágyott demokratikus világ visszasságaiba is némi betekintést nyújt.

⁵ Ezekhez a dialógusokhoz „kedvcsinálóként” álljon itt egy részlet, amelyben az illegális Grúz Demokrata Párt megalapítója, azaz maga a szerző Iónként vitázik a magát Szókratésznek tartó, az ukrán függetlenségért harcoló nacionalisták egyik legfontosabb képviselőjével, Jurij Vasziljevics Badzjóval: „– Akárhogy is, pártot alapítottunk, és felelős állami személyek méltattak bennünket figyelmükre, majd számoltak le velünk – jelentette ki szerényen Ión. – Milyen célt tűzött ki a pártotok? – A kommunista rendszernek véget vetni, elérni Grúzia függetlenségét és megteremteni a demokráciát – fogalmazta meg merészen ifjú politikai pártja szerény programját Ión. – Görög vagy, miért töröd magad ennyire Grúziáért? – kérdezte a ritkán mosolygó Szókratész. (A grúz Berdzenisvili név lefordítva azt jelenti, hogy »a görög fia«.) – Ha a nagy Szókratész a nagy Ukrajnával törődik, miért ne törné magát a kis Ión a kis Grúziáért? – kérdezett vissza ágaskodó önérzettel Ión.” (188.)